
The City in Sadra Wisdom and Its Role in Human Perfection

Masoumeh Ayashm (corresponding author)

Lecturer of Architecture and Urbanism Faculty, Tabriz Islamic Art University, Tabriz,
Iran. m.ayashm@tabriziau.ac.ir

Morteza Shajari

Professor of Philosophy Department, University of Tabriz, Tabriz, Iran.
mortezashajari@gmail.com

Asghar Molaei

Assistant Professor of Architecture and Urbanism Faculty, Tabriz Islamic Art
University, Tabriz, Iran. a.molaei@tabriziau.ac.ir

Abstract

Cities are the essence of human civilization in the context of time, which today are the most important settlements of contemporary man. In this research, in line with this, the position of the city in Sadra's intellectual system has been explained and its role in reaching perfection has been studied. The city as a biological bed in this world is itself in the world of martyrdom. Man is created by the substantial motion of matter and in order to reach perfection he needs a biological bed in this world called the city. This brings to the fore the place of the city in Sadra's wisdom. This is also important in Arba'a travel. The city as a constrained being (according to the order of existence in Sadra's intellectual system) and a work of art created by the artist, provides a basis for understanding beauty. The presence of beauty in a space makes it possible to understand it. Understanding beauty also has different levels due to the simplicity of the concept of beauty. Understanding beauty moves the intellect. And this important premise creates a context for human perfection. Explaining the position of the city in Sadra's intellectual system can be considered as one of the important principles and achievements in this research. It could bring a new perspective on the study of citizenship rights and more specific issues in urban life in future studies.

Keywords: City, Human, Perfection, Sadra Wisdom, Substantive Movement, Unity and Plurality.

Type of Article: **Original Research**

Received date: **2021.5.1**

Accepted date: **2021.10.18**

DOI: [10.22034/jpiut.2021.45811.2813](https://doi.org/10.22034/jpiut.2021.45811.2813)

Journal ISSN (print): **2251-7960** ISSN (online): **2423-4419**

Journal Homepage: www.philosophy.tabrizu.ac.ir

Introduction

Cities are the essence of human civilization in the context of time, which today are the most important settlements of contemporary man. Different form and content dimensions of the city have a high position in the evolution or decline of human beings and environmental qualities in different scales of the city have a great impact on the quality of human life and excellence. Examining cities and their place in different systems of thought in order to achieve a comprehensive framework for improving the current situation can be effective. In this research, in line with this, the position of the city in Sadra's intellectual system has been explained and its role in reaching perfection has been studied.

Methodology

The method of the present research is fundamental-theoretical. The strategy used is a strategy of interpretiveness and logical reasoning. The method of collecting information is also library and documentary. According to the type of research and its strategy, the present article can be called a qualitative article. The city as a place where human beings live, grow and excel, and a work of art made by an artist (urban planner) can be very efficient and successful in laying the groundwork for human perfection if we pay attention to the principles of perfection.

Discussion

In this regard, paying attention to the principle of unity and plurality in all social, cultural, economic, physical and environmental dimensions of cities and trying to organize them in accordance with the divine order, is an important strategy in creating a suitable environment for human perfection. Also, the manifestation of God's beauties in the city and their reflection in the life of the community with patterns such as the Persian garden is another solution of this view. The study of the position of the city and urban life in providing a platform for achieving perfection can be considered as important issues in the urban field today; In the present study, this issue has been examined according to the intellectual system of

Sadra's wisdom. In this section, after explaining the position of the city in this system of thought and the issue of human perfection, research has been done on the position of the city - this constrained existence - in human perfection. It seems that walking the path of perfection for man is manifested in two axes: the outward form and the inward truth; Both can be considered as two wings of equal width in the path of perfection. The esoteric truth and its promotion and strengthening do not fall within the scope of the present study and the focus is on the outward appearance (city and urban life) in achieving perfection. The issue of appearance in perfection includes various manifestations and manifestations around human beings and is manifested in many constrained beings. The issue of appearance in human perfection requires the existence of beauty in the first place and then its understanding. Beauty in Sadra's intellectual system is a simple concept and has different types, which include: sensory beauty, imaginary beauty and intellectual beauty (understanding). The perception of beauty by human beings is hierarchical. Man first perceives sensory beauty with his external senses, the next stage is the perception of beauty in the form of imagination, which is superior and more meaningful than the senses, and finally the last stage of understanding beauty is influencing human intellect and thinking. The basic basis for human perception of physical beauty is the existence of the artist and the perception of art manifested in the constrained existence.

Conclusion

Nowadays, the study of urban and urban life in ancient texts and the views of philosophers and mystics can be considered one of the most important axes in the field of urban planning. In this research, according to the purpose and question, it is stated that it seeks to study the position of the city and urban life in the perfection of human beings according to Sadra's intellectual system; First, the concept of the city was studied by mystics and philosophers before Mulla Sadra, then the concept of the city and its place in Sadra's intellectual system were explained. The second part of the research includes the study of the subject of perfection and especially

human perfection. Finally, by using the principles proposed in Sadra's wisdom, the position of the city in the perfection of human beings has been explained. The Supreme Being has an appearance and an interior, which in this system of thought is called the world of martyrdom and the interior of the unseen world. This world is located in the world of martyrdom. The city as a biological bed in this world is itself in the world of martyrdom. Man is created by the substantial motion of matter and in order to reach perfection he needs a biological bed in this world called the city. This brings to the fore the place of the city in Sadra's wisdom. This is also important in Arba'a travel. The city as a constrained being (according to the order of existence in Sadra's intellectual system) and a work of art created by the artist, provides a basis for understanding beauty. The presence of beauty in a space makes it possible to understand it. Understanding beauty also has different levels due to the simplicity of the concept of beauty. Understanding beauty moves the intellect. And this important premise creates a context for human perfection. Explaining the position of the city in Sadra's intellectual system can be considered as one of the important principles and achievements in this research. It could bring a new perspective on the study of citizenship rights and more specific issues in urban life in future studies.

References

- 0 Shirazi, Sadr al-Din Muhammad (2003) *The Evidence of Godliness in Behavioral Methods*, trans. Mostafa Mohaghegh Damad, Tehran: Sadra Islamic Philosophy Foundation Publication. (in Persian)
- 0 Shajari, Morteza (2015) *Human Being in Sadra's Philosophy*, Qom: Maaref Publication. (in Persian)
- 0 Avazpoor, Behrooz; Namvar Motlagh, Bahman; Mohammadi Khabazan, Saina (2014) "Manifestation of Sadrian Philosophy in Islamic Architecture" *Scientific journal Kheradname-ye Sadra*, Issue 77: 95-104. (in Persian)
- 0 Muhaqqiq Damad, Seyyed Mostafa (2015) "Order of Being and Ought-tos in the Book of Creation and the Book of Religion" *Scientific journal Kheradname-ye Sadra*, Issue 80: 5-12. (in Persian)

مجله علمی پژوهش‌های فلسفی دانشگاه تبریز

سال ۱۶ / شماره ۳۸ / بهار ۱۴۰۱

شهر در حکمت متعالیه و جایگاه آن در کمال انسان

معصومه آیشم (نویسنده مسئول)

مدرس دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران. m.ayashm@tabriziau.ac.ir

مرتضی شجاری

استاد گروه فلسفه، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. mortezashajari@gmail.com

اصغر مولایی

استادیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران. a.molaei@tabriziau.ac.ir

چکیده

شهرها عصاره تمدن بشری در بستر زمان هستند که امروزه مهمترین سکونتگاه انسان معاصر به شمار می‌روند. ابعاد مختلف فرمی و محتوایی شهر، جایگاه بالایی در سیر تکامل یا انحطاط انسان داشته و کیفیات محیطی در مقیاس‌های مختلف شهر، بر کیفیت زندگی انسان و تعالی وی تأثیر بسزایی می‌گذارد. بررسی شهرها و جایگاه آن‌ها در نظام‌های فکری گوناگون در راستای دستیابی به یک چهارچوب جامع در خصوص بهبود شرایط فعلی می‌تواند موثر واقع گردد. سوال این پژوهش «جایگاه شهر در کمال و تعالی انسان از منظر حکمت متعالیه چیست؟» است. در راستای این مهم، به تبیین جایگاه شهر در سیستم فکری صدرایی پرداخته شده و نقش آن در کمال انسان مورد بررسی و مطالعه قرار گرفته است. روش پژوهش حاضر بنیادی-نظری می‌باشد. راهبرد استفاده شده، راهبرد تفسیرگرایی و استدلال منطقی است. روش گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای، اسنادی می‌باشد. با توجه به نوع تحقیق و راهبرد آن، مقاله حاضر را می‌توان از جمله مقالات کیفی نامید. شهر به عنوان، محل زندگی، رشد و تعالی انسان، و یک اثر هنری ساخته دست هنرمند (شهرساز) می‌تواند در زمینه‌سازی بستری برای کمال انسان در صورت توجه به اصول کمال، بسیار کارا و موفق عمل نماید. در این راستا توجه به اصل وحدت و کثرت در تمامی ابعاد اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، کالبدی و زیست محیطی شهرها و تلاش در ساماندهی آن‌ها هماهنگ با نظم الهی، راهبردی مهم در خلق بستری مناسب برای کمال انسان‌ها محسوب می‌شود. همچنین تجلی زیبایی‌های خداوندی در شهر و انعکاس آن‌ها در زندگی اجتماع با الگوهای همچون باغ ایرانی از دیگر راهکارهای این دیدگاه است.

کلیدواژه‌ها: شهر، کمال انسان، حکمت متعالیه، حرکت جوهری، وحدت و کثرت.

نوع مقاله: علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۲/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۷/۲۶

۱. مقدمه

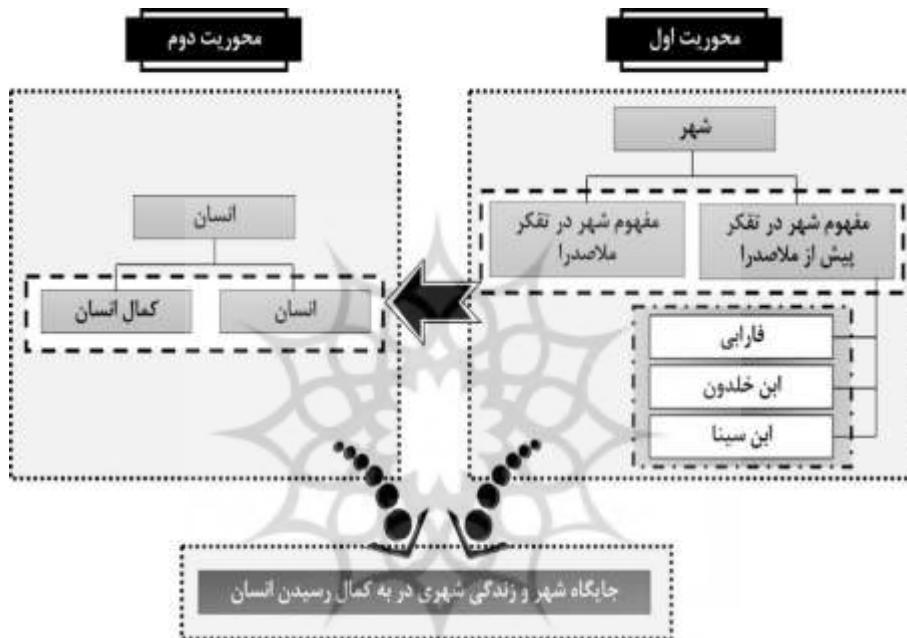
شهرها، نماد فرهنگ و تمدن بشر، امروزه مهمترین سکونتگاه انسان معاصر به شمار می‌روند؛ که بسیاری از متخصصان این حوزه در راستای چگونگی دستیابی و ارتقا کیفیت آن تلاش می‌کنند. یکی از مهمترین ارکان این نمود تمدن بشری را می‌توان انسان عنوان کرد. در نظام فکری متعالیه، پس از موضوع خدا، انسان محوری مطرح می‌گردد. چرا که آفرینش جهان، فرستادن پیامبران و نزول کتب آسمانی برای رسیدن انسان به سعادت نهایی صورت گرفته است. بحث از انسان و ابعاد وجودی او در حکمت متعالیه نیز از اهمیت والایی برخوردار بوده و مباحث فراوان و گسترده‌ای در این خصوص در این نظام فکری مطرح گردیده است. در بسیاری از این مکاتب در بستر زمان، به شهر و نمودهای یک شهر خوب که در تناسب بالایی با اصول و ساختار نظام فکری قرار دارد، اشاره شده است. بررسی ویژگی‌های شهر و شناخت انسان و چگونگی به کمال رسیدن وی در بستری با عنوان شهر، را امروزه می‌توان از جمله چالش‌های معاصر در میان متخصصان نام برد. در این پژوهش که با هدف تبیین مفهوم شهر در حکمت متعالیه و چگونگی به کمال رسیدن انسان در این بستر کالبدی، فرهنگی-اجتماعی تدوین گردیده؛ سه سوال اساسی مطرح بوده است: «شهر و مفهوم آن در نظام فکری صدرایی چیست؟ شرایط به کمال رسیدن انسان در این مکتب چگونه قلمداد گردیده است؟ و در نهایت، جایگاه شهر در به کمال رسیدن انسان در این مکتب فکری کجاست؟» در راستای پاسخگویی به سه سوال مطرح شده، ابتدا به بررسی مفهوم و جایگاه شهر در نظام‌های فکری پیش از نظام فکری صدرایی پرداخته و سپس جایگاه شهر در این نظام فکری ارائه شده است. محوریت دوم در این پژوهش بررسی نحوه کمال انسان و در نهایت چگونگی کم و کیف کمال انسان در بستر شهر و زندگی شهری مورد بررسی قرار گرفته است.

۲. روش تحقیق

تبیین روش پژوهش را می‌توان مهمترین گام در راستای پیشبرد صحیح اهداف تحقیق عنوان نمود. روش‌ها و گونه‌بندی‌های متعددی در حوزه ارائه گردیده؛ اما می‌توان یکی از پرکاربردترین گونه‌های تعیین روش پژوهش را «گونه‌بندی براساس هدف» نام برد. بر همین اساس و طبق اهداف و سئوالات، روش پژوهش حاضر بنیادی-نظری می‌باشد. راهبرد استفاده شده، راهبرد

تفسیر‌گرایی و استدلال منطقی است. روش گردآوری اطلاعات نیز کتابخانه‌ای، اسنادی می‌باشد. با توجه به نوع تحقیق و راهبرد آن، مقاله حاضر را می‌توان از جمله مقالات کیفی نامید. فرآیند انجام پژوهش را می‌توان این‌گونه متصور شد؛ که در ابتدا مفهوم شهر در تفکر پیش از نظام فکری صدرایی مورد بررسی کلی قرار گرفته و در گام بعدی در رابطه با مفهوم شهر از منظر ملاصدرا مطالبی ارائه گردیده است. با توجه به هدف پژوهش، محوریت بعدی مطالعه در رابطه با کمال انسان بوده و در نهایت چگونگی و جایگاه شهر در به کمال رسیدن انسان مورد بررسی و مطالعه قرار گرفته است. در تصویر شماره یک فرآیند پژوهش حاضر نشان داده شده است.

تصویر شماره ۱: فرآیند پژوهش، مأخذ: نگارندگان.

۳. شهر در تفکر اسلامی پیش از ملاصدرا

مطالعه دیدگاه‌های گوناگون در میان نظریه پردازان مسلمان در باب مدینه فاضله و ویژگی‌های متصور شده در بستری با عنوان شهر، زمینه را برای بررسی این مفهوم در حکمت صدرایی فراهم

می‌آورد. در همین راستا با بهره‌گیری از نظریات ابن‌سینا، فارابی و ابن‌خلدون به توصیف بستر شهر به صورت اجمالی پرداخته شده است.

فارابی در نظام فکری خویش به طرح انسان و جامعه انسانی پرداخته است. از نظر او انسان به صورت فطری اجتماعی است بدین لحاظ جامعه ایجاد شده شبیه به انسان است و کارکردی شبیه به بدن انسان دارد. هر جامعه دارای سلسله مراتبی است و هدف در این جامعه رسیدن به کمال انسانی و مدینه فاضله است. بنابراین، فارابی به سنخ‌شناسی مدینه فاضله و غیرفاضله پرداخته است. فارابی معتقد بود مدینه فاضله آن هنگام تداوم می‌یابد که فرمانروایانش در طول زمان از شرایط واحد بخصوصی پیروی کنند، به طوری که فرمانروای دومی که جانشین اولی می‌شود، بر آن باشد که حافظ و نگهبان همان احوال و شرایطی بوده باشد که در روزگار پیش از او مرسوم بوده است و اینکه در ترتیب و توالی آنان نباید انقطاع و فاصله‌ای ایجاد شود و در واقع به طور کامل از رفتار پادشاهانی که هدف و مقصدشان با او یکی است پیروی کند (فارابی، ۱۳۸۱: ۱۱۲-۱۱۱).

علاوه بر این، فارابی دیدگاهی **مطلق‌گرایانه** دارد چنانچه در تعریف سعادت آن را خیر مطلق و هر آن چه در راه رسیدن به خوشبختی سودمند است، می‌داند و بالعکس آنچه که به هر وجهی مانع از وصول به سعادت و خوشبختی شود شر مطلق است. این تعریف بیانگر عدم انعطاف در نظریات وی است و دلیل عدم تحول‌گرایی او نیز به این امر مرتبط می‌شود. آن گونه که از بررسی آراء و افکار فارابی مشخص است، او نظام‌های گوناگون در مدینه‌ها را مورد بررسی قرار داده ولی توجه بیشتر او به کلیات مسائل و ضوابط اجتماعی بوده تا جزئیات جامعه و مردم زمانه خود و یا بررسی تاریخی جوامع (فارابی، ۱۳۵۸: ۱۶-۱۵).

ابن‌خلدون به گونه‌ای **واقع‌بینانه** همه انواع حکومت‌ها را آن طور که هست بررسی کرده و سپس محاسن و معایب هر یک را بر می‌شمارد و هیچ نوع نظامی را به طور مطلق مردود نمی‌داند ابن‌خلدون نیز انسان را موجودی با شعور و هدفدار تلقی می‌کند که در رسیدن به اهداف انسانی به تلاش و کوشش بسیار نیاز دارد. او مانند دیگر متفکران مسلمان تفاوت و تمایز انسان و حیوان را مورد بررسی قرار داده است. ابن‌خلدون تبدیل بادیه‌نشینی به شهرنشینی را تحول درونی جامعه می‌داند. او اشاره می‌کند که بادیه‌نشینان بنا بر عصبیت خود، تمایل به تشکیل حکومت دارند. او

مدعی است که علت غایی عصبیت، دستیابی به حکومت و پادشاهی است. بادیه نشینان و استقرار آنها در شهرها، زمینه ساز تغییر و تحول عمده در نظام شهری و کل جامعه است. ابن خلدون راه دیگر تحول در درون نظام اجتماعی را ناشی از تأسیس دولت جدید و تحولات آن می‌داند. او زمینه و عوامل مؤثر در پیدایش توسعه و تفوق دولت را در یک فرآیند تاریخی تبیین می‌کند. در نظام فکری منتسب به ابن خلدون توجه ویژه به ابعاد اجتماع بسیار مطرح بوده است. از دیگر ویژگی‌های این نظریه پرداز اسلامی می‌توان به ارائه جزئیات از شهر اشاره نمود. جزئیاتی نظیر، جمعیت، مکان قرار گیری، مسائل زیست محیطی و ... (رادمنش، ۱۳۵۷: ۱۱۱-۱۱۰).

ابن سینا منشأ زندگی اجتماعی انسان را مدنی بالطبع بودن او می‌داند. حیات انسان با زندگی سایر حیوانات متفاوت است و مبتنی بر تنوع نیازهاست. او به تنهایی قادر به رفع حوائج خود نیست و در این راستا نیازمند مشارکت و تعاون دیگران است؛ به این ترتیب که دیگری به رفع پاره‌ای از نیازهای او بر می‌خیزد و او نیز به نوبه خود پاره‌ای از نیازهای دیگری را بر طرف می‌سازد تا جامعه سامان پذیرد و تمدن شکل گیرد (ابن سینا، ۱۴۰۴ هـ الف: ۴۴۱). روشن است که فرق انسان از سایر حیوانات در این است که وی اگر بخواهد عهده‌دار همه امور معیشتی خود شود و در برآورده ساختن نیازهایش از کمک دیگران بهره نگیرد، نمی‌تواند معیشت خود را درست تنظیم و تدبیر کند. بنابراین لازم است هر یک از آنان از توانایی دیگری بهره گیرند. این آغاز، همان آغازی است که در گذشته افلاطون و ارسطو و فارابی از آنجا شروع کرده‌اند. جامعه در نگاه ابن سینا تنها به عنوان وسیله‌ای برای سامان دادن به زندگی دنیوی ضروری نیست، بلکه در سایه زندگی اجتماعی است که انسان می‌تواند کمالات متناسب خود را دریافت کرده و به بالاترین مرتبه سعادت که پس از مرگ برای انسان حاصل می‌شود، دست یابد (ابن سینا، ۱۴۰۵ هـ الف، ج ۴: ۶۲). بر اساس مطالعات صورت گرفته در این خصوص می‌توان ویژگی‌هایی که در این آرمان شهرها برای شهر عنوان شده است را در قالب جدول زیر ارائه نمود. در جدول شماره ۱ ویژگی‌های کلی هر نظریه در راستای بررسی شهر در سیستم فکری صدرایی آمده است:

ویژگی‌های مدینه فاضله متصور شده	نظریه پرداز	فلاسفه اسلامی
<ul style="list-style-type: none"> ❖ اعتقاد به سنن پیشین و قدم برداشتن در امتداد آن ❖ اعتقاد به ترتیب و توالی و عدم وجود انقطاع در فرآیند حکومت ❖ بیشتر اصول حاکم در این مدینه فردگرا است ❖ فارابی مطلق‌گرا بود و این مهم در مدینه فاضله و مدینه جاهله وی به منصفه ظهور می‌رسد ❖ برخورد کلی با مسائل مرتبط با جامعه ❖ مدینه فاضله را وحی محور و تحت ریاست پیامبر متصور می‌شود 	فارابی	
<ul style="list-style-type: none"> ❖ ابن خلدون در رابطه ترسیم سیمای یک شهر واقع‌گرا بود ❖ بیشتر معتقد به تحول درونی جامعه بود ❖ وی در نظام فکری خود به ارائه جزئیات دقیقی از شهر پرداخته است 	ابن خلدون	
<ul style="list-style-type: none"> ❖ ابن سینا در مدینه عادلانه به زندگی اجتماعی بسیار توجه نموده است ❖ دادشهر وی وحی محور و تحت ریاست پیامبر بوده است ❖ وی در ارائه سیمای یک شهر واقع‌گرا بوده ❖ زیربنای بیشتر احکام وی در دادشهر مبتنی بر اخلاق بوده است. 	ابن سینا	

جدول شماره ۱: ویژگی شهر در نظام‌های فکری پیش از ملاصدرا، مأخذ: نگارندگان.

با توجه به مطالب ارائه شده می‌توان به این مهم اشاره نمود که در میان نظریه پردازان اسلامی، ابن خلدون در اشاره جزئیات از شهر و تصور شهری واقعی نه با عنوان آرمان شهر بسیار بی‌نظیر بوده است. شهرهای متصور شده توسط ابن سینا و فارابی بیشتر جنبه آرمان شهری داشته و منطبق بر وحی عنوان می‌گردید. وجه اشتراک بین این فلاسفه در باب مفهوم شهر را می‌توان به ارائه مطالبی در خصوص رئیس اول شهر اشاره کرد. به نظر می‌رسد بررسی مفهوم و جایگاه شهر در حکمت متعالیه بتواند تحول صورت گرفته در این نظام فکری را به وضوح به نمایش بگذارد.

۴. شهر از منظر ملاصدرا

بررسی مفهوم و جایگاه شهر در حکمت صدرایی را می‌توان از مسائل جدیدی عنوان نمود که در بازنمایی چگونگی به کمال رسیدن انسان در این بستر بسیار مهم و ضروری به نظر می‌رسد. حکمت متعالیه یا حکمت صدرایی، مکتب ملاصدرا است که بر اساس «اصالت وجود» و تمایز آن با «ماهیت» استوار است. در این نظام فکری دیدگاه جدیدی در باب مفهوم حرکت نیز شکل گرفت.

فلاسفه پیش از ملاصدرا مفهوم حرکت را در اعراض نه گانه عنوان می نمودند؛ اما در نظام فکری صدرایی، مفهوم جدیدی با عنوان حرکت جوهری مطرح شد که حرکت را به جوهر نیز منتسب می دانست. حکمت متعالیه را می توان نقطه مشترک بین چهار جریان فکری فلسفی، کلام، عرفان، فلسفه افلاطون و فلسفه ارسطو معرفی نمود. ملاصدرا در نظام فکری متعالیه در رابطه با مفهوم شهر و ویژگی های آن به وضوح سخن نگفته است. اما با تکیه بر استدلال ها و مفاهیم عمیق مطرح شده در این حکمت می توان به مفهوم شهر و جایگاه آن در به کمال رسیدن انسان دست یافت. بهره گیری از مفهوم ابهام و مراتب هستی در این نظام فکری در این مسیر بسیار موثر جلوه می نماید که در ادامه در رابطه با این مفاهیم توضیحات تفصیلی ارائه خواهد شد.

از نظر ملاصدرا جامعه ای که در میان افراد آن هنر و دستاوردهای هنری یا همان صنایع لطیفه رواج بیشتری داشته باشد، قابلیت های تحول وجودی انسان هم وسعت بیشتری پیدا می کند و آن ها در مسیر شدن های متوالی قرار می دهد که این نیز به نوبه خود تعالی و معنویت را برای انسان به ارمغان می آورد. بر این اساس از دید ملاصدرا، در جوامعی که صنایع لطیفه و زیبایی شناسی هنری فراگیر باشد، زمینه های نیل انسان به خویشتن خویش و زمینه بسط کمالات وجودی و نفسانی انسانها بیشتر فراهم است (امامی جمعه، ۱۳۹۳: ۲۹۴). بدیهی است در جامعه ای که افراد آن از قلب لطیف، طبع دقیق، ذهن صاف، نفس رحیمه و ... برخوردار باشند، علاوه بر روابط فردی، روابط اجتماعی نیز در حد اعلای خود خواهد بود (عوض پور و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۰۱).

در اصطلاح حکمت متعالیه و قبل آن کتاب تکوین و تشریح یا کتاب تدوین مطرح بوده به همین دلیل نمی توان این دو را از ابداعات ملاصدرا دانست؛ چون قبل از او هم در آثار فلسفی متفاوتی تکوین و تشریح مکررا با یکدیگر آمده اند. مخاطب امر تکوینی جهان و نظم حاکم بر جهان است در چنین اموری هیچگاه عصیان وجود ندارد، مثلاً خورشید هیچ گاه نمی تواند بگوید من امروز دلم می خواهد از سمت دیگر طلوع کنم اما در امر تشریحی، عصیان اتفاق می افتد و جبری در کار نیست. به تعبیر ملاصدرا بشر آزاد است که هر کاری می خواد انجام بدهد اما سعادتش در این است که راه مستقیمی که خدا برای سراسر جهان قرار داده است را برود. به عبارتی از نظر ملاصدرا رسیدن به کمال انسانی زمانی اتفاق می افتد که انسان در گردونه مقررات که همان نظم عمومی

است قرار بگیرد. به تعبیر ملاصدرا نظم عمومی عبارت است از مقرراتی که برای بشر با مقررات جهانی حاکم بر هستی منطبق است (محقق داماد، ۱۳۹۴: ۱۲-۵). در بیشتر نظام‌های فکری زمانی که از مفهوم شهر و زندگی شهری سخن به میان آورده می‌شود؛ بیشتر در رابطه با مدیریت این فضا مطالبی ارائه می‌گردد. نظام فکری صدرایی نیز از این قاعده مستثنی نبوده و در رابط با مدیریت شهری موارد بسیاری را به قلم آورده است. اهم این ویژگی‌های متصور شده برای مدیر شهر و مدیریت شهری در حکمت صدرایی عبارتند از:

- **شریعت روح سیاست:** ملاصدرا در الشواهد الربوبیه در خصوص رابطه شریعت و سیاست به تفصیل سخن گفته است و سیاست بدون شریعت را چون جسم فاقد روح دانسته است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۲: ۳۶۵).
- **انسان موجودی اجتماعی:** ملاصدرا این اصل را اینگونه بیان می‌کند: "شکی نیست که انسان نمی‌تواند به کمال مطلوب برسد مگر با تشکیل اجتماعی که در رفع نیاز با هم تعاون داشته باشند. از این رو اجتماعات انسانی زیادی تشکیل یافته است که برخی از آن‌ها جامعه کامل و برخی دیگر ناقصند. ایشان اجتماع جامعه انسانی و امت و یک شهر را جزء اجتماعات کامله و اجتماعات اهل قریه و محله و کوچه و خانه را ناقص می‌داند. او در ادامه اجتماعات بشری را از جهت ارزشی به دو گروه کلی تقسیم می‌کند: الف - مدینه فاضله و امت فاضله که در آن همه افراد مدینه برای رسیدن به غایت حقیقی و خیر حقیقی تلاش می‌کنند. ب- مدینه ناقصه و امت جاهله که برای رسیدن به غایت‌هایی که شر نامیده می‌شوند با هم تعاون دارند. مدینه فاضله ملاصدرا اساساً این دنیایی و این جایی و این زمانی است. پله ای از پله‌های صعود انسان به جوار الحق است. یعنی مدینه فاضله حکمت متعالیه تحقق یافتنی و نائل آمدنی است (همو، ۱۳۸۰: ۱۷-۱۶).
- **لزوم طی مراحل برای رسیدن به ریاست:** حاکم از نظر ملاصدرا چهره یک ولی الهی را پیدا می‌کند. لازمه این رفتار سیر و سلوک و مراقبت دائمی اوست که در اسفار اربعه جلوه‌گر می‌شود. سه سفر نخست اسفار اربعه مقدمات لازم برای

رسیدن به مرحله رهبری را فراهم می کند. پس از طی موفقیت آمیز این سه مرحله مرحله چهارم که هدایت و رهبری مردم است از مراحل قبل برتر است. از نظر ملاصدرا پس از شناخت خدا و عمل در راه او و وصول به کمال و محو در حق تعالی انسان می تواند در ساحت حیات اجتماعی و سیاسی وارد شود و به اصلاح امور بپردازد (همو، ۱۳۸۵: ۴۲۰ و ۴۲۶).

➤ **نظام تدوین جامعه باید متناسب با نظام تکوین باشد و رئیس اول**

کاملترین فرد باشد: ملاصدرا بر این باور است که ترتیب افراد در مدینه فاضله باید متناسب با ترتیب نظام خلقت باشد که علل الکل هستی نسبت به سایر موجودات، نسبت رئیس مدینه فاضله به سایر اجزای جامعه است. از نظر او کسی مستحق ریاست بر خلق و صاحب رسالت و مبعوث خدای تعالی است که به مقام و مرتبه جامعیت در نشأت سه گانه عقلی و نفسی و حسی رسیده باشد. او تصریح می کند که پیامبر نه تنها به مشاهده صور عالم خیال اکتفا نمی کند، بلکه ساکن عوالم حس و خیال و عقل نیز هست. البته نبی که معلم و راهنمای همه طبقات مردم است. بیشتر به زبان عالم خیال صحبت می کند؛ این در حالی است که پیامبران در همه جوانب وجودی به کمال رسیده اند (همو، ۱۳۸۰: ۱۳۳).

➤ **کمالات ثانیه رئیس مدینه فاضله:** رئیس مدینه علاوه بر کمالات اول یعنی

علم و حکمت کمالات دیگری نیز باید داشته باشد که مهمترین آن ها عبارتند از:
 ۱. قدرت بیان خوبی داشته باشد که بهترین عبارت ها را در مخیله اش تنظیم و آنگاه ادا کند.
 ۲. روش ارشاد و هدایت به سوی سعادت و اعمالی که موجب سعادت هستند را بداند.
 ۳. بدنی نیرومند داشته باشد تا بتواند در حد میدان جنگ مقاومت نماید. ملاصدرا بعد از بیان صفات اولیه و ثانویه رئیس مدینه به تفصیل لوازم صفات رئیس مدینه را به شرح زیر بر می شمارد: نقص عضو نداشته باشد و نیرومند باشد، خوش فکر و خوش فهم باشد، حافظه قوی داشته باشد، زیرک و هوشیار باشد، خوش بیان در گفتار باشد، دوستدار علم و حکمت باشد، طبعش زیاده روی در شهوات

نداشته و از کارهای بیهوده بدور باشد، انسان منبع الطبع و بزرگوار و صاحب کرامت باشد، گذشتن از مال و درهم و دینار برای او سهل باشد، طبیعتا دوستدار عدل و خود از اهلش و دشمن ظلم و جور بوده و دور از اهلش باشد، اراده قوی و عزمی استوار برای انجام کاری که باید انجام دهد داشته باشد(همان: ۳۵۹-۳۲۹).

➤ **لزوم توجه به دنیا:** مقصود شرایع الهی که معرفت حق تعالی و پرواز به سوی اوست با خودشناسی و عبودیت حاصل می‌شود و این هدف انبیا در دنیا حاصل می‌شود. چون نفس در ابتدا ناقص و بالقوه است و ارتقا از حالت نقص به کمال حاصل نمی‌شود مگر با حرکت و زمان و ماده ای که قبول حرکت کند(همو، ۱۳۸۲: ۶۲۶).

➤ **قانون متعالی رمز مدینه فاضله صدرایی:** زندگی اجتماعی بدون قانون ممکن نیست. در تخصیصات و تقسیمات قانون لازم است تا انسان‌ها در منازعه و مقابله نیفتند و آن ایشان را از سلوک طریقی و سیر به حق باز می‌داشت. به قانون محتاج می‌باشند که عامه مردم به آن رجوع نمایند و طبق آن قانون به عدل حکم نمایند، و الا جمع فاسد و نظام مختل می‌گردد زیرا که هر احدی مجبول است به جلب آنچه رغبت و احتیاج به آن دارد و بر کسی که در آن چیز مزاحم او گردد، غضب کند. ملاصدرا دنیا را به عنوان بستری برای حرکت به سوی خدا عنوان می‌کند و سیاست تنظیم امور، افراد جامعه بشری است تا زمینه و پایه این حرکت فراهم شود (همو، ۱۳۸۰: ۳۶۳).

➤ **رئیس اول مدینه باید عالمترین فرد به شریعت الهی باشد:** شریعت را مشارعی لازم است که راه زندگی و تنظیم امور جامعه را به مردم بیاموزد و راهی را برای آنان ترسیم کند که آن‌ها را به صراط مستقیمی که ضامن سعادت ابدی شان است هدایت کند و شارع باید فردی از جامعه انسانی باشد نه ملک. و این انسانی که برای جهانیان رحمت است و آن‌ها را به سوی رحمت حق و رضوان الهی در دو جهان سوق می‌دهد، نبی و خلیفه الله در زمین است. و همان طور که پیامبر واسطه

بین خدا و خلق اوست ناچار باید برای اجتماعات کوچکتر هم باید واسطه ای بین نبی و آن جوامع باشد که آن‌ها والیان و حکام یا پیشوایان و علما هستند. همان گونه که فرشته واسطه بین خدا و نبی است. نبی واسطه بین فرشته و ائمه و ائمه واسطه بین پیامبر و علما و علما واسطه بین ائمه و عموم مردم هستند. پس عالم به والی، والی به نبی، نبی به فرشته و فرشته به خدا نزدیکتر است. ملاصدرا می‌گوید: «بدان که غرض از وضع شرایع و ایجاب طاعات آن است که غیب شهادت را خدمت بفرماید و شهوات عقول را خدمت کنند و جزء به کل و دنیا به آخرت برگردد و محسوس معقول شود و از عکس این امور منجز گردد تا آنکه ظلم و وبال لازم نیاید و موجب وخامت عاقبت و سوء مال نشود. پس طلب آخرت، اصل هر سعادت و حب دنیا رأس هر معصیت است.» به عقیده ملاصدرا فرد اول مدینه فاضله انبیا، بعد ائمه و علما هستند. و دلیل وی برای این انتخاب، آگاهی این افراد نسبت به شریعت و قانون سعادت قلمداد می‌کند (همان: ۱۰۶-۹۸).

➤ **کمال انسان در گرو هماهنگی با نظم الهی:** از نظر ملاصدرا رسیدن به کمال انسانی زمانی اتفاق می‌افتد که انسان در گردونه مقررات که همان نظم عمومی است قرار بگیرد. به تعبیر ملاصدرا نظم عمومی، مقرراتی است که برای بشر با مقررات جهانی حاکم بر هستی منطبق است (محقق داماد، ۱۳۹۴: ۵-۱۲).

به باور ملاصدرا هستی مانند دایره ای است که دارای دو قوس است: قوس نزول و قوس صعود؛ زیرا ذات خداوند همچنان که فاعل اشیاست، علت غایی آنها نیز هست (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۰: ۲۰۶-۲۰۵). ملاصدرا در توضیح چگونگی آفرینش و ایجاد دنیا و آخرت بیان می‌کند که خداوند در ابتدا مبادی کائنات را ابداع کرد و سپس عواید آن را عکس مبادی ایجاد نمود؛ از این رو «قوس نزول» یعنی ایجاد موجودات از خداوند و «قوس صعود» یعنی بازگشت موجودات به خداوند، عکس یکدیگرند. ملاصدرا در توضیح قوس نزول بیان می‌کند که وجود اشیا افاضه ذات خداوند است و آنگاه که این افاضه صورت می‌پذیرد، مراتب عالم از اشرف به اخس ایجاد می‌شود؛ یعنی هر موجودی بهره خود را از وجود دریافت می‌کند؛ وجودی که سزاوار اوست و مرتبه‌اش در هستی

را مشخص می‌کند. مراتب موجودات در قوس نزول عبارت است از عقل، نفس فلکی، طبیعت و ماده. این مراتب در قوس صعود از ماده آغاز شده و به عقل ختم می‌شود؛ یعنی مراتب از ماده اولی آغاز شده، تا جسم و نبات و حیوان و انسان که دارای عقل است، ادامه می‌یابند. بنابراین ابتدای وجود از عقل آغاز می‌شود و به عقل نیز خاتمه می‌یابد و مابین این دو، مرتبه‌ها و منزل‌های بی‌نهایت است (همو، ۱۳۸۲: ۱۸۰).

در اندیشه عرفانی، هستی دارای سه مرتبه در نظر گرفته می‌شود: وجود حق، وجود مقید و وجود مطلق (قیصری ۱۳۷۵: ۱۷۲). این اندیشه در نظام صدرایی نیز پذیرفته شده است. «مرتبه اول وجودی است که تعلق به غیر خود نداشته و پایبند به هیچ قیدی نیست. این مرتبه همان وجودی است که شایستگی مبدأ بودن برای سایر موجودات را دارد. مرتبه دوم وجودی است که تعلق به غیر خود داشته و شامل عقل، نفوس، طبایع مواد و اجسام می‌شود؛ سومین مرتبه وجود «وجود منبسط» است که در اصطلاح اهل عرفان «نفس رحمانی» نام دارد. وجود منبسط، نخستین صادر از علت نخستین بوده و اصل عالم آفرینش و حیات و نور ساری در تمام آسمان‌ها و زمین است و در هر موجودی به حسب استعداد آن جریان می‌یابد» (همان: ۷۰). با توجه به مطالب اشاره شده در سطور پیشین، در حکمت صدرایی برای هستی سه مرتبه عنوان می‌گردد. در مرتبه سوم هستی که وجود مقید نامیده می‌شود، اصل بر عدم تعلق به خود بوده و شامل اجسام می‌شود و شهر به عنوان یک بستر برای حضور این اشیا و اجسام و از همه مهمتر زمینه‌ای برای زندگی وجود مطلق (انسان)، می‌تواند وجود مقید نام گیرد. حق تعالی ظاهر و باطن دارد، که ظاهر در این نظام فکری، عالم شهادت و باطن عالم غیب نامیده می‌شود. این جهان (دنیا) در عالم شهادت جای می‌یابد. شهر به عنوان یک بستر زیستی در این دنیا خود در عالم شهادت است.

۵. کمال انسان

صحبت از انسان و ابعاد وجودی او در حکمت متعالیه صدرایی نیز از جایگاه و وسعت زیادی برخوردار است؛ چرا که انسان شناسی علاوه بر آن که مقدمه‌ای است برای شناخت جهان بلکه بالاتر از آن مقدمه و زمینه‌ای است برای شناخت خدا. پس اگر انسان در پی شناخت حضرت حق و نائل شدن به مقام قرب الهی است که همانا غایت خلقت عالم و کمال وی می‌باشد باید اول به شناخت تمام

ابعاد وجود خویش بپردازد. حضرت علی می فرماید: «من عرف نفسه فقد انتهى الی غایه کل معرفه و علم» (غررالحکم: ۱۰۵؛ شیخ الاسلامی، ۱۳۷۴: ۱۴۶۲). از این بیان حضرت می توان اینگونه استنباط کرد که انسان شناسی، اشرف، علوم است و در میان علوم از مقامی رفیع و حائز اهمیت برخوردار است؛ زیرا ایشان این علم را به عنوان غایت سایر علوم معرفی کرده اند. پس چنانکه غایت اعلی خلقت عالم از آن جهت که خلق است شناخت و شهود حق تعالی می باشد، غایت تمامی علوم، رسیدن به شناخت خداوند است و از آنجا که شناخت خداوند از طریق شناخت نفس انسان ممکن است پس می توان به نوعی شناخت انسان را نیز در درجه دوم غایت سایر علوم دانست (فروزفر، ۱۳۹۳: ۱۳۵۴).

به باور عارفان در سیر مدارج کمالی، هرکس فراخور حال و مقام و خود، بهره‌ای از توحید دارد. در عرفان و حکمت متعالیه، وحدت نفس از طریق توحید حق تعالی تبیین می شود. به زعم عرفای اسلامی حق تعالی در عین وحدت تمامی اشیاست. ابن عربی این امر را با احدیت کثرت بیان کرده و ملاصدرا آن را با قاعده "بسیط الحقیقه کل الاشیاء" به اثبات رسانده است. از نظر ابن عربی حرکتی که در عالم فراگیر است و مبنای تمامی حرکتهاست، "حرکت حبی" نامیده می شود و قوس نزولی وجود - یعنی آفرینش - همانند قوس صعودی - یعنی معاد - بر مبنای این حرکت است. «حرکت همیشه حبی است و اسباب دیگر که در حقیقت سبب نیستند حجاب ناظر در حرکت حبی می گردند؛ زیرا اصل در حرکات، حرکت عالم از عدمی که در آن ساکن بود به سوی وجود است... و لذا حرکتی که وجود عالم است حرکت حبی است» از نظر وی حرکت حبی برای ظاهر ساختن اسمای الهی است که در غیب مطلق - یعنی در ذات الهی - ثقیل است (ابن عربی، ۱۳۸۵: ۲۰۴-۲۰۳). در این رابطه ملاصدرا، به تاثیر از ابن عربی، سعادت حقیقی را در گرو درک وحدت وجودی می داند (صدرالدین شیرازی، ۱۹۹۰م: ۱۸۲). بنابراین تفکر، وحدت بایستی در تمام کلیات و اجزای پدیده‌ها ساری و جاری باشد. البته گفتنی است که نمود کثرت‌ها نافی وحدت نمی شود چرا که در قوس صعود و نزول، این دو مکمل یکدیگر بوده و انسان و تمامی مخلوقات در هر آن زنده و نو می شود و این نو شدن و تحول گامی در جهت وحدت محسوب می شود.

ملاصدرا مباحث مطرح در انسان‌شناسی را از دو منظر نگریسته است: نخست از منظر الهی و سپس از منظر علم طبیعی: «نگاه به نفس از آن جهت که به بدن تعلق دارد، جزء علوم طبیعی شمرده می‌شود و ناظر به حرکات ماده است. کسی که می‌خواهد معرفت نفس را در ذات خود، بدون نگاه به ماده داشته باشد، لازم است از جهت دیگری مطالعه شود و علم دیگری غیر از علم طبیعی عهده دار باشد». براساس این بیان شناخت انسان تنها از مبدأ طبیعی و جسمانی کافی نیست، بلکه شناخت نفس باید از منظر دیگری نیز صورت پذیرد، که غیر از علم طبیعی است. لذا حکیم سبزواری در خصوص قید «مبدأ آخر» اشاره به علم الهی بودن نفس‌شناسی می‌کند: «هو المبدأ الفاعلی، کالاول تعالی و العقول الفعاله لان ذوات الاسباب لا تعرف الا باسبابها؛ او مبدأ فاعلی است مانند خداوند متعال و عقول فعال، زیرا ذات اشیاء جز با علتشان شناخته نمی‌شود» (همو، ۱۹۹۸: ۱۰).

در این بخش پیش از پرداختن به کمال انسان به نظر ضروری می‌رسد در ابتدا به جایگاه انسان در حکمت صدرایی پرداخته شود. در حکمت متعالیه، اعتقادی به دوگانگی میان نفس و بدن وجود ندارد و از منظر این نظام فکری، آدمی یک حقیقت دارای مراتب هست که مرتبه‌ای از او نفس مجرد و مرتبه‌ای دیگر بدن مادی است. این گونه نگرش به انسان و جایگاه وی در هستی، دارای ویژگی‌های بسیار مهمی است که آن را از مکاتب دیگر انسان‌شناختی متمایز می‌کند: پاسخ حکمت متعالیه به مراتب مادی و حقیقتی آدمی، اثبات نامحدود بودن انسان و محدود بودن انسان‌شناسی عرفا به خودشناسی و معرفت به نفس خویش.

به اجمال، باید گفت: هدف از آفرینش، کمال و رشد شخصیت انسان است. پیامبر صلی الله علیه و آله می‌فرماید: به هر کس در راستای هدف و غرضی که برای آن آفریده شده، اسباب و ابزار لازم داده شده است (حافظ، ۱۳۳۱: ۷۲۵) وقتی درباره روایت یادشده از امام موسی بن جعفر علیه السلام سؤال شد، حضرت فرمودند: «خدای سبحان جن و انس را آفرید تا او را بندگی کنند و نیافرید تا او را نافرمانی کنند. خود فرمود: «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» (سوره ذاریات: ۵۶). بنابراین، زمینه رشد و کمال برای هر کسی میسر گشته است؛ «فیسر کل لما خلق له.» پس وای

بر کسی که راهی را برگزیند که او را از هدف دور سازد، «فویل لمن استحب العمی علی الهدی» (حویزی، ۱۳۴۲: ۱۳۲).

دیدگاه‌های متنوعی در باب مفهوم کمال انسان در نظام فکری گوناگون عنوان شده است. در حکمت متعالیه بر پایه اصولی نظیر «تشکیک وجود» این امر عنوان گردیده است که مراتب آدمیان و همچنین مراتب کمال متفاوت است. در این نظام فکری مرتبه‌ای از کمال، بهشت محسوس، مرتبه دیگر بهشت معنوی و برترین مرتبه از کمال آدمی جمع هر دو بهشت عنوان شده است. در حکمت صدرایی در رابطه با سه محور مرتبط با کمال انسان موارد بسیار باارزشی مطرح گردیده است که به آن‌ها پرداخته می‌شود:

۱- خودشناسی: در حکمت صدرایی «شناخت خویش» تعبیری از کمال حقیقی و سعادت است. همه مفاهیم و عباراتی که در حکمت متعالیه در راستای سعادت و کمال انسان عنوان شده همه از ثمرات خودشناسی می‌باشد.

۲- حقیقت انسان: از نظر ملاصدرا، انسان با معرفت یافتن و مجاهده نفس به گونه‌ای پاک می‌شود که با کشف و شهود ادراک می‌کند موجودی جز حق تعالی تحقق ندارد و ممکنات صورت‌هایی هستند که خدا در آنها تجلی یافته است. در میان ممکنات نیز جلوه کامل خداوند، آدمی می‌باشد. به عبارتی بهتر می‌توان به این مهم اشاره نمود که در حکمت صدرایی کمال آدمی و سعادت او جر این نیست که به ژرفای درون خود قدم نهد و در حقیقت خویش عمل کند.

۳- مراتب کمال آدمی: در حکمت متعالیه طی مراتب کمال نظری باید با عمل آدمی همراه باشد. از این روی مراتب عقل عملی را نیز در قالب چهار محور بیان می‌کند: تهذیب ظاهر با پیروی از شریعت الهی و دستورهای پیامبر، تهذیب باطن و پاک کردن دل از اخلاق پست و شیطانی، منور کردن دل با علوم و معارف حقه و فناى نفس و عدم توجه به غیر خدا (شجاری، ۱۳۹۴: ۱۹۱-۱۹۵).

با مطالعه در رابطه با کمال انسان در حکمت صدرایی می‌توان محورهای زیر را به صورت کلیدی در این خصوص عنوان نمود:

≠ حکمت وجودی انسان در آفرینش را می‌توان نسبت به سایر موجودات، شگفت‌تر عنوان نمود.

≠ شناخت خود نفس انسان به عنوان راهی برای شناخت خداوند مطرح می‌شود.

≠ «روح انسان از وحدت جمعی و اشتدادی برخوردار است، به گونه‌ای که ممکن است آثار رنگارنگ و چه بسا متضادی از یک شخصیت با عظمت مشاهده شود».

≠ در قرآن کریم هدف از آفرینش انسان، رحمت الهی و تقرب به ساحت مقدس خداوند است و انسان در این بستر در راستای عبور از حجاب ظلمانی و دستیابی به اسرار هستی‌توان عنوان می‌گردد.

≠ انسان کامل با عنوان خلیفه الله، آینه‌ای برای تجلی خداوند است؛ که به عالی‌ترین مراتب قرب را با «مقام محمود» یکجا دست یافته است.

≠ «جلای قلب در پرتو معرفت یقینی، نقش بارزی در معرفت ربوبی و کمال انسان دارد» (URL1).

≠ در حکمت صدرایی کمال انسان به طور ویژه‌ای مورد مطالعه قرار گرفته است و به دلیل بهره‌گیری از نظریات فیلسوفان و عارفان پیشین و توجه به آیات قرآن کریم بسیار بارزش جلوه می‌نماید.

۶. جایگاه شهر و زندگی شهری در به کمال رسیدن انسان

به یقین کامل شدن را می‌توان مقصدی دانست که هر انسانی خواهان رسیدن به آن است؛ اما در این مطلب شکی وجود ندارد که آدمیان در مصداق کمال با یکدیگر اختلاف دارند؛ اختلافی که بیش از هر چیز ناشی از نوع نگرش به هستی است. عامه اهل دین، کمال غایی آدمی را رسیدن به بهشت موعود در کتاب مقدس خود می‌دانند. فیلسوفان مشایی، اتصال به عقل فعال به واسطه تامل عقلانی را کمال نهایی می‌دانند (فارابی، ۱۳۳۸: ۸۵؛ ابن سینا، ۱۳۳۲: ۱۴۰). عارفان نیز تعبیرات مختلفی از کمال غایی دارند؛ مثلاً بایزید بسطامی کمال را اتحاد ناسوت با لاهوت و فنای در حق تعالی می‌داند (شجاری و گوزلی، ۱۳۹۲: ۳۱).

ملاصدرا با رویکرد حکمی و فلسفی در نظریه‌های اسلامی هنر و با وقوف کامل بر تمامی آراء و آثار منظر مشایی، منظر اشراقی، حکمت یونانیان-بویژه قسم نوافلاطونی آن-از طرفی و عرفان اسلامی و قران و حدیث-بویژه قسم شیعی آن- از طرف دیگر، مشرب حکمی فلسفی جدید پایه گذاشت که در زمینه هنر نیز بدیع است. ابتدا بر مسائلی چون وحدت وجود، تشکیک وجود و اشتداد وجود، مفهوم خیال را تا مرتبه‌ی مقام کن استعلا می‌دهد؛ با لحاظ این تبصره که در این منظر بدلیل توسل به قاعده «النفس فی وحدتها کل التقوی» ذات هنر همانا محاکات معقول و محسوس بطور همزمان است در خیال، از این بابت که در این دیدگاه "قوة خیال شبیه عالم قدرت الهی خلق شده است". به علاوه منظر صدرایی علاوه بر دو منظر مشایی و اشراقی، تا حدودی به ابعاد فردی (وجه روانشناسانه) و اجتماعی (وجه جامعه‌شناسانه) هنر نیز پرداخته و توجه در صنایع لطیفه را در بعد فردی آن به عشق‌های پاک انسانی و در بعد اجتماعی آن به جامعه‌ای از هر نظر سالم منتهی می‌داند(عوض‌پور و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۰۳).

هنر اسلامی در منظر صدرایی، ترکیب یا تکمله‌ای است از نهصد سال حکمت و فلسفه و عرفان اسلامی که با اندکی اغماض می‌توان اساس آن را «تجلی امر معقول در امر محسوس از طریق تخیل دانست»(عوض‌پور و همکاران، ۱۳۹۳: ۹۶). انسان به علت صورت الهی خود، در عین حال یک اثر هنری و یک هنرمند است؛ اثر هنری است چون صورت و تصویر است و هنرمند است زیرا این صورت از آن صانع و صورتگر الهی است(همان: ۲۰۹).

در حوزه شهرسازی و مطالعات شهری تعاریف متنوعی از این رشته و کارکرد آن ارائه گردیده است؛ اما ساده‌ترین و کاربردی‌ترین تعریف از شهر را می‌توان در این جمله خلاصه نمود: «شهرسازی علم و هنر شکل دادن به شهر است». همانطور که از تعریف فوق برمی‌آید، شهر به مثابه یک اثر هنری و شهرساز به عنوان هنرمند شناخته می‌شود. شهرساز (هنرمند) با استفاده از هنر خود در پی آفرینش یک اثر هنری (شهر) در حقیقت بستری را برای درک زیبایی فراهم می‌آورد. بسته به میزان هنرمندی وی، بسیط بودن مفهوم زیبایی در شهر تجلی می‌یابد. به عبارتی دیگر میزان درک اقسام زیبایی را می‌توان معیاری در جهت هنرمندی وی عنوان نمود؛ که شهروندان بنا بر ظرف خود از این مهم برخوردار می‌شوند. شهرساز (هنرمند) با آفرینش شهر (اثر

هنری) مقدمه‌ای را برای زیبایی عقلی نیز فراهم می‌آورد که موجب شکل‌گیری و به حرکت در آوردن قوه تفکر در انسان می‌گردد. و همانطور که در حکمت صدرایی نیز مورد اشاره قرار گرفته است، تفکر جایی شکل می‌گیرد که آرامش فکری و خیالی شهروندان مهیا گردد. به تبع فراهم شدن آرامش شهروندان زمینه برای دل‌شاد و کمال نیز شکل می‌یابد.

زندگی شهری را می‌توان به عنوان منظرفی در ظرف شهر تلقی نمود. یک وجود مقید مانند شهر که در برگیرنده یکسری اشیای متعدد (وجودهای مقید) است، با تلفیق هوشمندانه وجودهای مقید داخل خویش توسط هنرمند (شه‌ساز) سعی در بستر سازی برای درک زیبایی دارد. درک زیبایی از سمت شهروندان در رده‌های مختلفی به منصف ظهور می‌رسد و هرکس بنا به ظرف وجودی خود از این زیبایی بهره می‌برد. درک زیبایی در شهر توسط شهروندان و به تبع آن احساس لذت از حضور در این مکان (وجود مقید) زمینه‌ای برای دستیابی به کمال را در قابی با عنوان زندگی شهری فراهم می‌آورد. حق تعالی ظاهر و باطن دارد، که ظاهر در این نظام فکری، عالم شهادت و باطن عالم غیب نامیده می‌شود. این جهان (دنیا) در عالم شهادت جای می‌یابد. شهر به عنوان یک بستر زیستی در این دنیا خود در عالم شهادت است. انسان با حرکت جوهری از ماده ایجاد می‌شود و برای به کمال رسیدن احتیاج به بستری زیستی در این دنیا با عنوان شهر دارد به عبارتی بهتر وجود و کمال انسان با حرکت جوهری در این دنیا متصور می‌شود. این مهم جایگاه شهر در حکمت صدرایی را به منصف ظهور می‌رساند.

در حکمت صدرایی، چهار سفر را در مراحل رسیدن به خدا و کمال مطرح می‌کنند: سفر من الخلق الی الحق، سفر بالحق فی الحق، سفر من الحق الی الخلق بالحق، سفر فی الخلق بالحق. در سفر اول انسان به درجه از معرفت دست پیدا می‌کند که شایسته این امر در درگاه الهی شده و وارد این مسیر می‌گردد. اینکه انسان بتواند واجد چنین موهبتی شود نیازمند بستری در قالب شهر و زمینه‌های کمال در آن باشد. «در سفر چهارم، عارف سالک از راه درازی رسیده است و ارمغانی برای خلق از سوی خالق متعال آورده، با دیده خار اشکاف خود که از چشم حق مایه می‌گیرد و از دریچه وحدت، همه اسرار خلقت و رموز کثرت را بروشنی می‌بیند و موضع هر چیز را می‌داند و خیر را از شر و نیک را از بد و سود را از ضرر می‌شناسد، و از ابر زبان او جز باران حکمت نمی‌بارد و جز

برضای حق گام بر نمی‌دارد و دست خدا در آستین مخلوق است. آن سالک که بر همه چیز عالم از انسان گرفته تا جماد، عشق می‌ورزید امروز همه را از خود و خود را همه می‌داند و به همه کس و همه چیز خدمت می‌کند، تلخ و شیرین و نوش و نیش و درد و درمان برای او یکسان است و اگر ردای نبوت و رسالت هم بر خلعت حکمت او افزوده شود به مرتبه پیامبری رسیده است» (URL2).

از این رو شهر بستر تحقق سفر چهارم از اسفار اربعه انسان در سیر به کمال در اندیشه حکمت متعالیه می‌باشد. بنابراین شهر مهبیای معرفت انسان به «همه ضررها و منفعت‌های نزدیک و دور یعنی دنیا و آخرت» بوده و معرفت به سعادت دنیوی و آخری در آن فراهم باشد. از این رو در چنین شهری می‌بایست، ندای حق طنین‌انداز بوده و معیار و ملاک تمامی قوانین و هنجارهای شهر و مردمانش در تمامی ابعاد و شئون زندگی شهری (فرم، محتوا و کارکردهای شهری) باشد تا زندگی اجتماع با طی برمبنای حقیقت به سوی حق رهنمون شود. تجلی اعمال هنری هنرمند (اعمال و فرآیند شهرسازی در ساخت شهر) در جهت ملموس تر شدن در فضای شهری، نیاز به تجلی در کالبد پیدا می‌کند، این امر در قالب کیفیت‌هایی نظیر وحدت و کثرت، نظم، یکپارچگی، زیبایی، تناسب و ... به منصف ظهور می‌رسد. در ادامه پژوهش این امر به مطالعه گذاشته شده است.

۶-۱. وحدت و کثرت در شهر:

همانطوری که ملاصدرا در نظریه حرکت جوهری، هستی را واجد وحدت، منسجم و در عین حال دارای کثرت و پویایی می‌داند، شهر نیز به مثابه جزئی از هستی، می‌بایست واجد وحدت و کثرت باشد. به عبارتی دیگر، شهر و اجزاء آن باید دارای یکپارچگی و انسجام بوده و به مانند کلیتی واحد قابل تجربه، ادراک و استفاده باشد. همچنین کثرت در اجزای شهر و فضاها شهری می‌تواند در ذیل وحدت، به تنوع و پویایی فضا و محل زیست انسان‌ها، کمک نماید.

وحدت در جسم و کالبد شهر می‌تواند در بخش‌های گوناگون آن متجلی شود: جهت‌گیری غالب تمامی بناها و فضاها به سو و جهت خاصی (قبله‌محوری)؛ ارتباط و اتصال فضاها و تداوم فضایی؛ هماهنگی و نظم، سلسله مراتب در ورودی‌ها و خروجی‌ها؛ تکرار اصول و الگوها و عناصر وحدت آفرین؛ بکارگیری رنگهای وحدت‌آفرین؛ نمادها و نشانه‌های مقوم وحدت اسلامی_ایرانی و ... در وضعیت فعلی شهرهای ایرانی، رشد بافتهای شهری به گونه‌ای بوده است که بخش‌های

مختلف شهر توسط بزرگراهها و ساخت و سازهای غیراصولی از هم گسیخته شده و یا مجموعه‌هایی یکنواخت، آشفته و دارای اغتشاش محیطی و بصری بوجود آورده است. امری که آرامش فکری و رفتاری انسان‌ها را برهم زده و با تاثیرگذاری بر روح و جسم و افعال انسان، وی را از مسیر کمال باز می‌دارد.

در این راستا، برنامه‌ریزی، مدیریت و تلاش برای اتحاد و همگرایی اجتماع در حرکت جمعی بسوی کمال و تعالی ضروری است. چنانکه تمامی امورات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی همگی هم‌آهنگ با اجتماع بسوی وحدت یگانه، یعنی حقیقت مطلق الهی، باشد. همچنین وحدت محیط زیست به عنوان خلقت خداوندی به همراه وحدت انسان با طبیعت، حفظ و تقویت گردد. بدیهی است که قوانین و مقررات شهری نیز باید اهداف مذکور را تقویت نموده و موجبات وحدت روزافزون شهر، اجتماع و بستر طبیعی آن را فراهم آورد.

۶-۲. تجلی، زیبایی و تناسب در شهر:

بزعم ملاصدرا و عارفان، انسان تجلی زیبایی خداوندی است... از این رو می‌توان گفت انسان به عنوان مخلوق خداوندی، واجد زیبایی‌های خداوندی است... پس شهر به عنوان مخلوق انسان (اثر هنر ساخته شده توسط هنرمند شهرسازی و معمار) می‌بایست واجد زیبایی‌های معطوف به خداوند بوده و به عبارتی در ادامه تجلی خداوندی باشد، که یکی از مهمترین اصول و شاخصه‌های زیبایی خداوندی، تناسب و هماهنگی است. تناسب د هماهنگی در شهر، باید در بین کل و اجزاء و نیز بین اجزاء شهر برقرار گردد تا کل شهر موجودی متناسب و هماهنگ باشد.

ملاصدرا بر خلاف دو منظر مشایی و اشراقی بیشتر در پی انسانی کردن جهان است نه جهانی کردن انسان. «به همان نحو که قالی ایرانی می‌کوشد طرح «زمین بهشتی» را تکرار کند، گنبد تمثیلی از گنبد نیلگون آسمان است که خود دری است به سوی بینهایت و نشانه‌ای است از بعد متعالی، ... و باغ ایرانی همچون مینیاتور ایرانی بمنزله تذکری است از واقعیتی که ماورای محیط دنیوی و عادی حیات روزانه بشری قرار دارد لکن همواره او را احاطه کرده و در دسترس است.» (نصر، ۱۳۸۲: ۸۶-۷۹؛ عوض‌پور و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۰۲). از این رو توجه به انعکاس

آسمان، بهشت و زیباییهای خداوندی در شهر (مانند باغ ایرانی) به مثابه آینه زیباییهای خداوندی، یکی از راههای تجلی این گونه زیباییها در شهر است.

در شهرهای کنونی، کم‌توجهی به این مهم، باعث تولید انبوه بناها و فضاهای بی‌تناسب و ناهماهنگ گردیده است که علاوه بر تضعیف آسایش و آرامش انسان، ایمنی، امنیت، عدالت و هویت شهر و اجزای آن را موجب شده است. در این راستا، برنامه‌ریزی، مدیریت و تلاش برای تقویت هماهنگی و تناسب در شهر و اجتماع بسوی کمال و تعالی، امری ضروری است. بدیهی است که قوانین و مقررات شهری نیز باید اهداف مذکور را تقویت نموده و موجبات هماهنگی و تناسب شهر و اجزای آن را فراهم آورد.

مطالعه جایگاه شهر و زندگی شهری در فراهم آوردن بستری در جهت رسیدن به کمال را می‌توان امروزه از مباحث مهم در حوزه شهری عنوان نمود؛ که در پژوهش حاضر این مهم با توجه به نظام فکری حکمت صدرایی به بررسی گذاشته شده است. در این بخش بعد از تبیین جایگاه شهر در این سیستم فکری و مبحث کمال انسان به تحقیق در رابطه با جایگاه شهر - این وجود مقید- در کمال انسان پرداخته شده است.

به نظر می‌رسد پیمودن مسیر کمال برای انسان در دو محوریت تجلی می‌یابد: صورت ظاهری و حقیقت باطنی؛ که هر دو را می‌توان به مثابه دو بال هم عرض در مسیر کمال قلمداد نمود. حقیقت باطنی و ارتقا و تقویت آن در حیطه پژوهش حاضر نمی‌گنجد و تمرکز بر صورت ظاهری (شهر و زندگی شهری) در دستیابی به کمال می‌باشد. مبحث صورت ظاهری در امر کمال، نمودها و تجلی‌های مختلفی را در پیرامون انسان در بر می‌گیرد و در وجودهای مقید بسیاری تجلی می‌یابد. موضوع صورت ظاهری در کمال انسان در وهله اول نیازمند وجود زیبایی و سپس درک آن می‌باشد.

زیبایی در نظام فکری صدرایی مفهومی بسیط بوده و دارای اقسام مختلفی است، که شامل: زیبایی حسی، زیبایی خیالی و زیبایی عقلی (فهم) می‌باشد. درک زیبایی توسط انسان به صورت سلسله مراتبی صورت می‌گیرد. انسان در ابتدا با حواس ظاهری خود زیبایی حسی را درک می‌نماید، مرحله بعدی درک زیبایی به صورت خیال است که برتر و مانا تر از حس است و در نهایت مرحله

آخر درک زیبایی، تاثیرگذاری بر عقل و تفکر انسان است. بستر اولیه درک زیبایی ظاهری توسط انسان، وجود هنرمند و درک هنر متجلی شده در وجود مقید است.

۷. نتیجه گیری

امروزه مطالعه زندگی شهری و شهر در متون کهن و دیدگاه‌های فلاسفه و عارفان را می‌توان یکی از مهمترین محوریت‌ها در حوزه شهرسازی خواند. در این پژوهش با توجه به هدف و سوال عنوان شده که در پی بررسی جایگاه شهر و زندگی شهری در به کمال رسیدن انسان با توجه به نظام فکری صدرایی می‌باشد؛ در ابتدا به بررسی مفهوم شهر در نزد عرفا و فلاسفه پیشتر از ملاصدرا پرداخته، سپس مفهوم شهر و جایگاه آن در سیستم فکری صدرایی تبیین گردید. بخش دوم پژوهش شامل مطالعه مبحث کمال و خاصه کمال انسان است. در نهایت نیز با بهره‌گیری از اصول مطروحه در حکمت صدرایی، به تبیین جایگاه شهر در به کمال رسیدن انسان پرداخته شده است. حق تعالی ظاهر و باطن دارد، که ظاهر در این نظام فکری، عالم شهادت و باطن عالم غیب نامیده می‌شود. این جهان (دنیا) در عالم شهادت جای می‌یابد. شهر به عنوان یک بستر زیستی در این دنیا خود در عالم شهادت است. انسان با حرکت جوهری از ماده ایجاد می‌شود و برای به کمال رسیدن احتیاج به بستری زیستی در این دنیا با عنوان شهر دارد. این مهم جایگاه شهر در حکمت صدرایی را به منصف ظهور می‌رساند. این امر در اسفار اربعه نیز به طور قطع مورد توجه است. شهر به عنوان یک موجود مقید (با توجه به سلسله مرتب هستی در نظام فکری صدرایی) و یک اثر هنری ساخته هنرمند، زمینه‌ای را برای درک زیبایی فراهم می‌آورد. وجود زیبایی در یک فضا، امکان درک آن را به همراه می‌آورد. درک زیبایی نیز به دلیل بسیط بودن مفهوم زیبایی، مراتب گوناگونی را به همراه دارد. درک زیبایی، قوه تعقل را به حرکت درمی‌آورد و این تحرک در قوه تعقل خود مقدمه و زمینه‌ای در جهت به کمال رسیدن انسان را به وجود می‌آورد. تبیین جایگاه شهر در نظام فکری صدرایی را می‌توان از اصول و دستاوردهای مهم در این پژوهش شمارد که می‌تواند چشم‌انداز جدیدی در خصوص بررسی حقوق شهروندی و مسائل خاص‌تر در زندگی شهری را در مطالعات آتی به همراه داشته باشد.

منابع

- 0 ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۴ق) *الشفاء (الالهیات)*، به تصحیح سعید زاید، قم: مکتبه آیت الله المرعشی.
- 0 ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۵ق) *المبدأ و المعاد*، به اهتمام عبدالله نورانی، تهران، موسسه مطالعات اسلامی.
- 0 ابن عربی، محی الدین (۱۳۸۵) *فصوص الحکم*، ترجمه و توضیح علی موحد و صمد موحد، تهران: نشر کارنامه.
- 0 امامی جمعه، سیدمهدی (۱۳۸۸) *فلسفه هنر در عشق شناسی ملاصدرا*، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر، چاپ اول.
- 0 حافظ، محمدین یزید (۱۳۳۱) *سنن ابن ماجه*، تحقیق محمد فؤاد عبدالباقی، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- 0 رادمش، عزت الله (۱۳۵۷) *کلیات عقاید ابن خلدون درباره فلسفه، تاریخ و تمدن*، قلم.
- 0 شجاری، مرتضی (۱۳۹۴) *انسان در حکمت صدرایی*، قم: نشر معارف.
- 0 شیخ الاسلامی، سیدحسن (۱۳۷۴) *گفتار امیرالمومنین (ترجمه غررالحکم)*، ج ۲، موسسه انصاریان.
- 0 الشیرازی، صدرالدین محمد (۱۳۵۷) *المبدأ و معاد*، تصحیح سید جلال الدین آشتیانی، تهران: انجمن حکمت و فلسفه ایران.
- 0 الشیرازی، صدرالدین محمد (۱۳۷۷)، *رساله سه اصل*، تصحیح سیدحسین نصر، ج ۳، تهران: روزنه.
- 0 الشیرازی، صدرالدین محمد (۱۳۸۰) *المبدأ و معاد*، تصحیح سیدجلال الدین آشتیانی، قم: بوستان کتاب.
- 0 الشیرازی، صدرالدین محمد (۱۳۸۲) *الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه*، تصحیح سیدمصطفی محقق داماد، تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- 0 الشیرازی، صدرالدین محمد (۱۳۸۵) *الرسائل، الواردات القلیبیه فی معرفه الربوبیه*، انجمن فلسفه ایران.
- 0 شیرازی، صدرالدین محمد (۱۹۹۰م) *اسفار (الحکمه المتعالیه فی السفار العقلیه الاربعه)*، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- 0 عوض پور، بهروز؛ نامورمطلق، بهمن؛ محمدی خبازان، سائنا (۱۳۹۳) *تجلی حکمت صدرایی در معماری اسلامی، فصلنامه خردنامه صدرا*، شماره ۷۷: ۱۰۴-۹۵.
- 0 فارابی، ابونصر محمد (۱۳۵۸) *سیاست مدینه*، سید جعفر سجادی، تهران، انجمن فلسفه ایران.
- 0 فارابی، ابونصر محمد (۱۳۸۱) *احصاء العلوم*، حسین خدیوچم، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- 0 فروزفر، زینب (۱۳۹۳) *حقیقت و جایگاه انسان از دیدگاه ملاصدرا*، کنگره بین المللی فرهنگ و اندیشه دینی، تهران.
- 0 قیصری، محمدداود (۱۳۷۵) *شرح فصوص الحکم*، به کوشش سیدجلال الدین آشتیانی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

- 0 محقق داماد، محمدحسین (۱۳۹۴) نظم هستی و بایستی از دیدگاه ملاصدرا کتاب تکوین و تدوین، فصلنامه خردنامه صدرا، شماره ۸۰: ۵-۱۲.
- 0 نصر، سیدحسین (۱۳۸۲) عالم خیال و مفهوم فضا در نگارگری ایرانی، نشریه هنر، شماره ۵۷: ۸-۱۵.
- 0 URL1: www.farsnews.com
- 0 URL2: www.mullasadra.org

